

З.К. КАРИМОВА

МҰСА САЙРАМИДІҢ «ТАРИХ-И ХАМИДИ» ШЫҒАРМАСЫ – ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ ДЕРЕККӨЗІ (XIX ғасырдың екінші жартысы)

XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістан өңірінің барлық аймақтарында ұлт-азаттық қозғалыстар кең өріс алды. Цин империясының жүргізген саясатына шыдамы таусылған, сондай-ақ өз тәуелсіздігін қайта орнату мақсат еткен жергілікті халықтар қолына құрал алып, басқыншыларға қарсы көтеріледі. Көлемді халық әрекеттерінің нәтижесінде Шығыс Түркістанда бірнеше тәуелсіз хандықтар құрылады. Осы және басқа да тарихи оқиғалар жөнінде жергілікті халық арасынан шыққан тарихшы ғұламалар көптеген тарихи еңбектерді жазады. Бұған Мұхаммед Сәлих Йаркендидің «Ғазат әл Мұслимин», Үмідидің «Джәһ наме» және «Бадавлетнаме», Біләл Назым тарапынан жазылған «Ғазат дәр мүлкі Чин», Молла Шәкір тарапынан жазылған «Зәпәрнаме», Мұхаммед Алямның «Тарих-и Қашғар», Молла Мұса Сайрами тарапынан жазылған «Тарих-и амнийа» және де «Тарих-и хамиди», Қожа Жүсіп тарапынан жазылған «Жәм әт таварих» еңбектері мысал бола алады. Әсіресе, Мұса Сайрамидің «Тарих-и амнийа» және «Тарих-и хамиди» атты тарихи шығармалары бұл кезеңде аймақта қалыптасқан ахуалды толық баяндайтын бірден бір дереккөз болып саналады.

Атақты тарихшы Мұса Сайрами 1836 жылы 23 тамызда Шығыс Түркістанның Ақсу қаласының маңындағы Бай ауданының Сайрам кентінде медресе ұстазының отбасында дүниеге келген. Әкесі Молла Иса қожа ибн Молла Әзизхан қожаның ықпалымен Мұса 7 жасында Сайрам медресесінен сауатын ашады. 1847 жылы 11 жасында Кучадағы «Сақсақ» медресесінде оқуын жалғастырады. Бұл медресе сол кездегі Шығыс Түркістандағы басты білім ордаларының бірі болған. Онда білгір ғалым Молла Осман Ахуннан дәріс алған Мұса Сайрами Құран-и Кәрім, хадис, тарих, әдебиет пәндері бойынша дәріс алумен қатар араб, парсы тілдерін жетік меңгеріп шығады. 1854 жылы медреседе оқуын тамамдаған Молла Мұса өз еліне қайта оралып, Сайрам медресесінде дәріс оқыды [1, 254-255].

Осы уақыт Шығыс Түркістан халқының Цин империясы үстемдігіне қарсы ұлт-азаттық көтерілісі басталған кезеңі. 1864 жылы маусым айында басталған ұлт-азаттық қозғалыс Куча қаласында жеңіске жетіп, бірте-бірте Сайрам, Бай, Ақсу, Үш-Тұрпан қалалары басқыншылардан азат етіледі.

Нәтижесінде сол жылы Куча хандығы құрылып, хан тағына Рәшид әд-дин қожа отырады. Мұса Сайрами осы қозғалысқа белсене қатысып, батырлығымен қоса ақылдылығымен, тапқырлығымен де көзге түсіп, қозғалыс басшыларының бірі Махмұд әд-дин қожаның кеңесшісі, мөр ұстаушысы қызметіне тағайындалады. Кейінірек 1867 жылы Йақұп бек Куча хандығын құлатып, қожаларды өзіне бағындырған кезде ол Йақұп бек құрған Жетішаһар хандығы әкімшілігіндегі зекетші Мырза Бабабектің қол астында хатшы болып, Цин үкіметі қайта басып алғанға дейін 11 жыл қызмет атқарды [2, 380-381]. Йақұп бек хандығы құлаған соң қалған өмірін шығармашылыққа арнаған Мұса Сайрамидің «Тарих-и амнийа», «Тарих-и хамиди», «Тазкират ал-әулия», «Дәр байан асхаб әл-Кәһф», «Ғазалийат», «Саламнаме» сияқты тарихи еңбектері мен көркем шығармалары бар. Кейбір мәліметтерге қарағанда, автор «Тазкираи Қожа Афақ» атты тарихи шығарма да жазған. Алайда бұл еңбектің бүгінгі таңда қай жерде сақталғаны беймәлім.

1905 жылы белгілі орыс шығыстанушысы Н.Н. Пантусов Мұса Сайрамидің «Тарих-и амнийа» аты еңбегін Қазан қаласында баспадан шығарады [3]. Кітапты қолына алған автор бұл шығарманың мазмұнындағы жетіспеушіліктерін, кейбір мәселелерінің қате баяндалғанын сезіп, сондай-ақ көптеген жерлеріне түзету және толықтырулар енгізу қажеттігін түсініп, «Тарих-и хамиди» атты еңбегін жазып шығады. «Тарих-и хамиди» Мұса Сайрамидің ең көлемді шығармасы болып, бұл еңбекті автор өзінің бұрын жазған «Тарих-и амнийа» атты еңбегінің негізінде хижра жыл санауы бойынша 1326 жылы шаввал айының 26 күні, бүгінгі күн жыл санауы бойынша 1908 жылы шілденің 10 күні жазып бітірген. Кейбір мәліметтер бойынша Мұса Сайрами еңбекті өз қолымен 5 рет көшіріп шыққан. Қолжазбаның автор хижра жыл санауы бойынша 1329 жылы (1911 жылы) өз қолымен көшірген бір нұсқасы Қытайдың Қоғамдық ғылымдар академиясының Ұлттарды зерттеу институтында сақталған. Кітап газет қағазына, тақырыбы қызыл сыя, мазмұны қара сыямен насталик жазуында, түркі-шағатай тілінде жазылған. Көлемі – 399 бет, әр бір бет 15-19 жолдан тұрады [4, 160]. Өкінішке орай, бүгінге дейін дереккөздің осы бір нұсқасы ғана ғылыми айналым-

да мәлім. Тек 1986 жылы шынжандық ғалым Әнуар Байтур осы нұсқасын қазіргі ұйғыр тіліне аударып баспадан шығарды. Кейінгі кездердегі ізденулердің нәтижесінде, жапондық ғалым, шығыс деректерінің жетік білгірі Ясуши Шенминның мәліметтері бойынша «Тарих-и хамиди»дың тағы бір нұсқасы Швед мемлекеті Лунду университетінің кітапханасында сақталғаны мәлім болды. Бұл нұсқаны белгілі шығыстанушы ғалым Гуннар Ярингке XX ғасырдың басында Қашғарияда болған швед миссионерінің ұлы Я. Стефан атты адам сыйға тартқан. Қалған көшірмелерінің қайсы жерде сақталғаны мәлім емес.

Шығарманың «Тарих-и хамиди» деп аталуына байланысты автор көптеген себептерді келтіреді. Біріншіден, Йәкүп бек Шығыс Түркістанның оңтүстік аймағын біріктіріп ірі Жетішаһар мемлекетін құрғаннан кейін, жас және әлі әлсіз мемлекетін сақтап қалу мақсатымен Осман империясының сұлтаны Абд әл Азиз ханға елші жіберіп, оның иелігі астына өту тілегін білдірген еді. Абд әл Азиз хан Йәкүп бектің ұсынысын қабылдап, Жетішаһар мемлекетін өзінің қол астындағы әмірлік деп жариялап, Йәкүп бекке «мирахор басы» деген атақ берген. Тақ басына Абд әл Азиз ханның інісі Абд әл Хамид хан келгенде бұл дәстүр өз жалғасын тапқан болатын. Осы кезеңде Түркия мемлекеті Жетішаһарға рухани және материалдық жағынан бір қатар көмектерді көрсетеді. Сол себепті, Мұса Сайрамы өз еңбегін Абд әл Хамид ханның құрметіне «Тарих-и хамиди» деп атайды. Екіншіден, Мұса Сайрамидың өз айтуы бойынша, атақты тарихшы Мырза Мухаммад Хайдар «Тарих-и Рашиди» атты еңбегін сол заманның ірі қоғам қайраткері, Моғулистан мемлекетінің әділ билеушісі Абд әл Рәшид ханның құрметіне солай атаған екен. Мен де өз еңбегіме бүгінгі таңдағы мұсылмандардың қамқоршысы және қорғаушысы болған ұлы Османия мемлекетінің патшасы Абд әл Хамид ханның атына арнап «Тарих-и хамиди» деген ат бердім, – дейді [5, 39].

«Тарих-и хамиди» сөз басы, кіріспе, екі бөлім (дастан) мен қорытындыдан тұрады. Сөз басында автор шығарманың жалпы мазмұнына қысқаша тоқталады. Бұл шығарманы жазуға кім және ненің түрткі болғаны, сондай-ақ, атауының «Тарих-и хамиди» деп қойылуы себептерін анық мысалдар келтіріп түсіндіреді.

«Тарих-и хамидидың» кіріспесі 6 бапқа бөлінген болып, негізінен Шығыс Түркістанның ежелгі дәуірден бастап, XIX ғасырға дейінгі тарихы қамтылған.

Бірінші дастан 16 бапқа бөлінген болып, 1864 жылы Кучада басталған ұлт-азаттық қозғалыстың себептері, басталуы, өріс алуы және нәтижесіне

тоқталады. Қожалар басшылығы астындағы көтерілісшілердің Ақсу, Қашғар, Хотан, Тұрпан, Хами қалаларына жасаған жорықтарының жеңіске жетіп, Куча хандығының құрылуы мәселелерін кеңінен суреттейді.

Екінші дастан 20 баптан тұрады. Бұл бөлім толығымен Йәкүп бектің Қашғарияда билік құрған кезіне арналған. Йәкүп бек хандығының ішкі саясатын нақты сипаттаумен қатар сыртқы саясаты туралы маңызды мәліметтер келтіріледі. Атап айтқанда, Йәкүп бектің Қоқан хандығында қызмет көрсеткен кезеңі, Ресей патшалығының Орта Азия мен Қазақстанды жаулап алуы, Жетішаһар мемлекеті мен Ресей, Осман, Британия империяларының өзара қарым-қатынастары өз бейнесін тапқан. Қоқан хандығының ахуалы, тарихи-элеуметтік жағдайы да назардан тыс қалмаған. Шығарманың осы бөлімінде автор 13 жыл бойы тәуелсіз мемлекет болған Шығыс Түркістанды Цин әскерлерінің екінші рет жаулап алуына терең тоқталады.

Қорытынды бөлімінде автор Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан Қашғар, Йаркенд, Хотан, Үш Тұрпан, Ақсу, Куча, Тұрпан, Корла сияқты ежелгі қалалардың тарихы, халықтарының тіл ерекшеліктері, әдет-ғұрыпы туралы баяндайды. Ол қалаларда орналасқан киелі мұсылман мазарлары жөнінде мол мәлімет береді. Сондай-ақ, бұл бөлімде киелі орындардың бірі есептелген Әснәб ул Кәһфтің нақты қай жерде орналасқандығына байланысты өз көзқарастарымен қатар, ұстазы Шами Дамолладан естіп білгендерін айтады.

Шығармада негізінен XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Түркістан тарихы баяндалғанымен, көршілес аймақтардың, атап айтқанда, Қазақстанның, Ресей патшалығы, Орта Азия хандықтарының (Қоқан, Бұхара хандықтары) тарихы туралы да құнды мәліметтер: саяси, тарихи-мәдени байланыстары, осы өңірдегі ежелгі қалалардың тарихы туралы бағалы деректер келтіріледі.

Мұса Сайрамидің өз мәліметтері бойынша, шығарманың кіріспе бөлімін жазу үшін ежелгі тарихты парсы тілінде жазылған «Раузат ас сафа», «Мунтахаб ат таварих», «Тарих-и Рашиди», түркі тілінде жазылған «Тарих-и Шахрух» еңбектері арқылы үйреніп, осы дереккөздердің мәліметтеріне сүйеніп жазып шыққан. Бірінші және екінші дастандар болса тікелей автордың өзі қатысқан, көрген оқиғалар, немесе сол оқиғаларға қатысқан адамдардың аузынан естігендері негізінде жазылған [5, 38]. Бұл дереккөзде берілген мәліметтердің шындыққа жақын екендігін білдіріп, шығарманың ғылыми құндылығын арттырады.

Қорыта келгенде айтарымыз, Молла Мұса Сайрамидің «Тарих-и хамиди» шығармасы тек қана

Шығыс Түркістан тарихы бойынша құнды дереккөз болып қалмай, жалпы Орталық Азия халықтарының тарихы бойынша мол мәліметтер қамтылған деректеме болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. *Мухамметимин А.* Мәшһур тарихшунас алим – Молла Муса Сайрами // Шыңжаң тарихи материалдары. – Урумчи, 1994.
2. *Молла Муса Сайрами.* Тарих-и амнийа. – Урумчи, 1989.
3. *Таарих-Эминие.* История владетелей Кашгарии, сочинение Муллы Мусы, бен Мулла Айса, сайрамаца, изданная Н.Н. Пантусовым. – Казань, 1905.
4. *Анвар Байтур.* Молла Муса Сайрами вэ «Тарих-и нәмиди» // Шинжаң ижтимаий пәнләр тәтқиқати.-1984.-№3.
5. *Молла Муса Сайрами.* Тарих-и хамиди. – Урумчи, 1986.

Резюме

Изучен написанный в Восточном Туркестане в начале XX в. на чагатайском языке тюркоязычный труд

«Тарих-и хамиди».

Summary

In this article author considers Turkic manuscript “Tarihi-i hamidi”, was written a Chagatay language in Eastern Turkistan in XX c. This manuscript includes valuable historical information about Central Asian peoples; particularly describe history of Eastern Turkistan in second half of XIX c.